

OSMANLI ARAŒTIRMALARI

XIII

NeŒir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XIII

İstanbul - 1993

KİTAPİYAT

Avigdor LEVY, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1992, XV+196 s., 33 resim.

İspanya yahudilerinin Osmanlı ülkesine yönelik göçlerinin 500. sene-i devriyesi dolayısıyla tertip edilen birçok faaliyetin yanında, bazı kalıcı neşriyat da yapılmıştır. Bilindiği gibi İspanyol "*reconquista*"sı, bundan yaklaşık 500 yıl önce bu ülkedeki yahudi ve müslümanlar üzerinde aynı ölçüde sayılabilecek bir kaderin başlangıcını oluşturmuştu. Avigdor Levy'nin kitabı da bu göç neticesi Osmanlı Rumelisi ve Anadolu'sunun muhtelif şehirlerine yerleşen İspanyol yahudilerini yani Sefaradları konu edinmiş güzel bir derleme niteliği taşımaktadır.

Bir giriş ve beş bölümden oluşan bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yahudilerin genel yerleşme durumlarına ve yerlerine temas edildikten sonra XV. ve XVI. yüzyıllarda yahudi cemaatinin yapısı ve bütünleşmesi, cemaatin gerilemesi, yeniden toparlanması, modern dönemlerdeki durumu konu edilmekte ve genel hatlarıyla 400 yılı aşkın Osmanlı idaresi altında yaşayan bir gayri müslim topluluğun tarihi gözler önüne serilmektedir.

Levy eserinin takdim kısmında 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den sürülen yahudilerin büyük bölümünün Osmanlı topraklarına gittiğini ve bunların genellikle şehir merkezlerine yerleştiklerini, aynı zamanda İtalya, Fransa, Almanya, Macaristan gibi Avrupa ülkelerinden de göçler olduğunu, bütün bu birbirinden ayrı toplulukların Osmanlı ülkesinde buluştuğunu, dolayısıyla kültürel bir çeşitlilik ve zenginleşme meydana geldiğini, daha yüksek kültüre sahip Sefaradların bu bütünleşmede ön plana çıktıklarını, Sefarad liderliği altında cemaatin önde gelen bir yapıya kavuştuğunu Osmanlı mali ve idari gelişmesinde rol oynadıklarını, Osmanlı ülkesinde serbestçe dinî âyinlerini yapabildiklerini, başka hiç bir memlekette görmedikleri ölçüde şahsi serbestlik elde ettiklerini, emniyet altında, maddî refaha kavuştuklarını belirtmektedir. Bunlara rağmen Levy'e göre, Osmanlı yahudileri üzerindeki çalışmaları modern yahudi tarihçiliğinde marjinal bir düzeyde algılanmış, onların hayatlarının temel taşları yeterince incelenmemiş ve karanlık kalmıştır. Ancak yakın zamanlarda bu konuya ilgi giderek artmıştır. Yazar bunları ifade ettikten sonra kendisinin de İslâm topraklarındaki yahudiler ve Sefaradların tarihine katkıda bulunmak amacıyla böyle bir çalışmaya giriştiğini belirtmekte, fakat bu tip çalışmaların Osmanlı arşiv kaynaklarının ve Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi üzerindeki araştırmaların tamamlayıcı gelişmesi olmaksızın yapılmayacağına dikkat çekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yahudi yerleşmelerine ayrılan ilk bölümde, Osmanlı yahudilerinin kökleri konusunda modern yaklaşımlar, yahudi iskânının gerçekleri üzerinde durulmakta, Osmanlı topraklarında Bizans zamanından kalma yahudilerin bulunduğu, bunların Benci Romania veya Romariot olarak bilindikleri, Alman ve İspanyol yahudilerinin bazılarının genel göçten önce de gelip yerleştikleri, İspanya yahudilerinin 1492'de başlayan göçlerinin 1512'ye kadar büyük dalgalar halinde devam ettiği ifade olunmaktadır. Yazara göre, 1492'den itibaren yahudiler, Güney Balkanlar, Batı Anadolu, Orta Anadolu, Suriye ve Tuna vadisine yerleşmişler. Selanik, İstanbul, Edirne ve Mora şehirleri kalabalık gurupların iskânına sahne olmuştur. Yazar Selanik ve İstanbul'daki göçmenlerin durumları ve sayıları hakkında yapılan tetkiklerden hareketle bilgi verdikten sonra, diğer şehirlerdeki durumu özellikle Epstein'in çalışmasına dayanarak aktarır. Ancak bu konuda bölge araştırmalarının ve derinlemesine çalışmaların yapılmasına ihtiyaç olduğu da belirtilmelidir. Ayrıca burada göçler neticesi XVI. yüzyılda diğer devletlerdekinden daha fazla yahudinin Osmanlı topraklarında yaşadığı da tesbit edilmektedir.

İkinci bölümde Osmanlı yahudilerinin toplam içindeki ortak hayatlarının XV. ve XVI. yüzyıllardaki durumu ve buna Avrupa'nın yaklaşımı konu edilmektedir. Bu hususta detaylı araştırmalar olduğunu belirtip "*barbar*" diye nitelenen Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl olup da yahudilerin yaşama hakkı olduğu konularındaki tezatlarla temas edilmekte, Osmanlı din anlayışının yanında iktisadi

şartların müessir rolü üzerinde durulmaktadır. Ancak şurası belirtilmelidir ki, dinî nokta-i nazar, Osmanlı idarecilerinin gözünde yahudiler için özel bir ayrıcalık taşımıyordu; "*zimmi hukuku*", kitap ehli olarak kabul ettiği bütün gayri müslim guruplar için aynı temel üzerinden uygulanmakta, ananevî olarak, bazı kısıtlamalar (ata binememe, kılık-kıyafet vs. gibi) her iki kesim için (hıristiyan-yahudi) aynı unsurları ihtiva etmekteydi. Yazar, Osmanlıların dinî "*toleransı*" pragmatik şekilde ihtiyaçlara göre kullandığını da ilâve ettiği bu kısımda, bunun sebepleri üzerinde durarak devletin gelişip gelişmemesiyle, kalabalık gayri müslim tebaanın ortaya çıkışının bu pragmatik yaklaşımın sonucu olduğunu ifade eder. Bu yüzyılda yahudilerin iktisadî gelişme üzerindeki rolleri, çeşitli kaynaklardan ve araştırmalardan hareketle özetlenir. Yeni göçmenlerin iktisadî faaliyetleri çeşitli iş kollarındaki ustalaşmaları dikkat çekicidir. Bunlar kısa zamanda ticarî hayatta etkili rol oynamaya başlamışlardır. Yazar burada özellikle Selanik'teki cemaat üzerinde uzun uzadıya durur. Bu Osmanlı şehrinde sadece ince yünlü kumaş imâlatı sanayiinde bin yahudi aile çalışmaktadır. Ayrıca burası etrafındaki zengin maden yatakları dolayısıyla sarraflık ve kuyumculuk için ideal bir merkezdir. Burada zamanla ortaya çıkan elit zümrenin fonksiyonu dikkat çekicidir. Bunların sayıları, hanedanla ilgileri, zenginlikleri ve nüfuz sahibi olmaları kendi cemaatlerinin gelişmesinde de zemin hazırlamıştır. Osmanlı cemiyeti içinde Rum komşularından çok müslüman komşuları arasında yahudilerin kendilerini daha emniyetli hissettiklerine de dikkati çekerek yazar, Osmanlı idarecilerinin genel olarak onları koruduklarını belirtmektedir.

Kitabın üçüncü bölümünde cemaatin yapısı ve Osmanlı millet sistemi konu edilir. Osmanlı tebaası diğer gayri müslim unsurların dinî organizasyonlarının önceleri yahudilerde görülmediği ve bunların küçük cemaat gurupları halinde buldukları belirtildikten sonra, kendi aralarındaki teşkilât ve merkezî idareye karşı temsil edilme problemi üzerinde durulur. Burada cemaat içi idare durumlarının özellikleri hakkında dikkate değer bilgiler verilir. Cemaatlerden vergi toplanması, eski yahudi guruplarının (Roman, Aşkenazi) "*rav*" dedikleri "*rabbi*"ler tarafından gerçekleştiriliyor ve bunlar cemaatin temsilcisi durumunda bulunuyorlardı. Sefaradlar buna "*haham*" diyorlardı ve bu ulema anlamına geliyordu. Rabbinin en önemli vazifesi, musevî kanunlarını (halakah) uygulama, idareyi sağlama idi; o aynı zamanda bir öğretmen ve hakimdi, dinî âyinleri de düzenlerdi. Ayrıca "*Yeşivot*" denilen dinî okullar genellikle bir sinagogun yanında yer alır ve eğitimde önemli rol oynardı. Burada üzerinde durulan bir husus, XV. ve XVI. yüzyıllarda başhahamlık meselesidir. Dinî unvanlar burada asıl konuyu oluşturmaktadır. Osmanlı yahudilerini bir büyük cemaat halinde teşkilâtlendirecek bir liderin tayini meselesi tartışılmakta ve "*rav akçesi*" konusuna kısaca temas edilmektedir. Yükseliş ve önemlerini zamanla kaybetmeye başlayan Sefaradların yüksek kültür ve eğitime sahip oldukları, rabbilerin ve ulemanın önde gelenlerinin XVI. ve XVII. yüzyıllarda bunlar arasından çıktığı, Sefarad etkisinin önceleri İstanbul'daki diğer yahudi gurupları ve Aşkenaziler arasında yoğun olduğu belirtilen bu bölümde İstanbul'daki cemaatlerin özellikleri İmparatorluğun arapça konuşan topraklarında yaşayan ve arapça konuşanların Sefaradlarla kültürel temaslarına da değinilmektedir. Ayrıca yahudi guruplarının XVII. yüzyılda İzmir'de yoğunlaşmasının sebepleri mevcut araştırmalardan istifade ile izah edilmektedir. Yazara göre XVIII. yüzyılda İstanbul'daki cemaat artık homojen bir hale gelmiş, daha iyi organize olmuş, müesseselerini geliştirebilmiştir.

Osmanlı yahudilerinin iktisadî ve kültürel çöküşlerinin 1580-1826 tarihleri arasında olduğu gibi pek bilinen görüşü tekrar edip dördüncü bölümü bu konuya ayıran müellif, bunu Osmanlı imparatorluğunun gerilemesiyle paralel olarak ele alır. XV. ve XVI. yüzyıllarda yahudilerin yükselişi, onların Avrupa iktisad, ilim ve dil bilginleri neticesi olmuş, fakat zamanla bu bağ giderek zayıflamış ve onların yerini Avrupalı devletlerle daha yakın münasebetler kurmaya başlayan Rum ve Ermeniler almıştı. Bu gerileme devlet görevlerinin diğer hıristiyan gurupların ellerine geçmesiyle sonuçlandığı gibi sosyal ve iktisadî sahada da kendisini göstermiştir. Yahudilerin uzmanlaştıkları iş kolları ile ilgili imâlat, artık Avrupalı rakipleriyle mücadele edememektedir. Selanik'teki yünlü sanayi 1600 gibi erken bir tarihte İngiliz, Fransız, İtalyan ve Hollanda mâmüllerinin ucuzluk ve kalitesine dayanamamaya başlamıştır. Yaşanan kriz, Selanik ve Safed gibi şehirlerdeki yahudi sanat ehlini ticarî önemi artmaya başlayan İzmir'e, Rodos'a ve diğer bazı önemli merkezlere göç etmeye zorlamıştır. Öte yandan bu yüzyıllarda Orta Avrupa ve Balkanlar'da uğranılan askerî başarısızlıklar ve toprak kaybı, bu bölgelerde yaşayan yahudi gurupları üzerinde menfî tesirlere yol açmıştır. Bu tesbitlerden sonra yazar bu bölümde Sabetay Sevi (Shabbetai Tzevi) hareketini de incelemektedir.

Beşinci ve son bölümde 1826-1923 döneminde yahudi cemaatinin durumu ele alınmakta olup Osmanlı reformları ve batılılaşma çabalarının cemaat üzerindeki tesirleri ve ayrıca bu hareketlerde

yahudilerin rolleri incelenmektedir. Burada cemaatte meydana gelen sosyal değişimler, modernleşme süreçleri, hahambaşının İstanbul'daki merkezleşme çabaları, bütün yahudi guruplarını kendine bağlama yolundaki faaliyetleri, eğitim durumları, nüfusları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca eğitimin modernleşmesi, AIU'nin fonksiyonu, açtığı şube ve okullar da konu edilmektedir. Bu son bölüm Batılılar tarafından medeniyet yoksunu olarak küçük görülüp horlanan Osmanlılar'ın 1892'deki 400. yıl kutlamalarının bu çerçevede içindeki anlam ve önemine dikkat çekilerek bitirilmektedir.

Yukarıda ana hatlarıyla tanıtılan beş bölüme ilâveten bir de geniş kronoloji (14 sayfa) ve seçme bibliyografik künyelerin yer aldığı, genel bir netice kısmının ihmal edilmediği kitapta müteselsil olarak devam eden dip notları topluca sonda yer almakta ve ilmi iddiasından çok iyi bir derleme özelliği taşıması ise bu zaafı bir ölçüde örtmektedir. Ancak kitap rahat uslubu ile Osmanlı Sefaradlarının 400 yılı aşkın tarihlerinin güzel bir değerlendirilmesi olarak dikkati çekmektedir.

Feridun M. Emecen

Stanford J. SHAW, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Macmillan Academic and Professional Ltd., London, Hong Kong 1991, XIII+380 s., 4 resim.

Osmanlı tarihi üzerinde yaptığı incelemeleri ile tanınan S.J. Shaw'un bu son çalışması, İspanya yahudilerinin Osmanlı ülkesine gelişlerinin 500. yılı faaliyetleri çerçevesinde hazırlanmış olup Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebaası yahudi cemaatleri hakkında genel bir derleme niteliği taşımaktadır. Eser, 500 yıl dostluk ve kardeşlik içinde yaşamış bulunan Türkiye Cumhuriyeti yahudi ve müslüman Türklerine adanmış bulunmaktadır. Beş bölümden oluşan kitabını, Osmanlı tarihi üzerinde Türkiye, İngiltere, ABD ve Fransa arşivlerinde ve kütüphanelerinde yaptığı 35 yıllık çalışmalarının bir ürünü olarak takdim eden Shaw'un uzun bir teşekkür listesinden sonra, Osmanlı yahudilerinin niçin ilgi çektiği ve çalışmaya değer bulunduğu sorularını sorarak başladığı bu eserin ilk bölümünün baş tarafında, Osmanlı idaresi altındaki yahudi cemaatleri (Roman, Aşkenazi, Sefarad) üzerindeki incelemelerin, onların nasıl organize oldukları, değişik kültürlerini nasıl birbirleriyle bağdaştırabildikleri, gelenekleri, yeni göçmenlerin topluma nasıl ayak uydurabildikleri ve adapte olabildikleri, yeni hayat tarzlarının eski yaşayışları hakkında neler verebileceği gibi konuları araştırmaya yönelik olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Avrupa'dan kovulan yahudilerin niçin başka yere gitmeyip de Osmanlı ülkesine geldiklerini soran müellif, bunun cevaplarının Osmanlı idarecilerinin tavri, idare anlayışı, Osmanlı yahudilerinin teşkilâtları, refah durumları, idarecilerle olan münasebetleri üzerinde yapılacak araştırmalarda yattığını yazdıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ile yahudilerin kaderinin birbirine paralel bir gelişme gösterdiğini, fakat zamanla XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupalı iktisadî ve siyasî güç odaklarının devreye girmesiyle, Osmanlı tebaası hıristiyanların nüfuz kazandığını ve bir "anti-semitizm" başladığını, giderek yahudilerin iktisadî ve siyasî nüfuslarını kaybettiklerini belirtir. Bununla birlikte Osmanlı topraklarının XIX. asırda bile yahudiler için emin bir melce olarak görüldüğünü, Avrupa'da dinî ve siyasî baskıya uğrayan yahudi guruplarının göçlerinin 1930'lu yıllara kadar uzun bir süreç içinde zaman zaman sürdüğünü; modern Türkiye'nin teşkilindeki rollerinin, yüzyıllar boyu Osmanlı idaresi altında edinmiş oldukları tecrübelerin kıymetini keşfetmeyi sağlayacak bir anahtar vazifesi gördüğünü beyan eder. Bütün bu ifadelerle de kitabın yazılış gayesini ortaya koyar.

Yahudilerin Avrupa'daki durumları ile İslâm devletleri idaresi altındaki yaşayışlarını özetleyen yazar, bu giriş mahiyetindeki kısımda, Osmanlı Devleti'nin doğusunda yahudilerin tavrını izaha çalışır, onların mesclâ Bursa'nın fethinde yardımcı olduklarını, Osmanlı padişahlarının onları Bursa Edime gibi merkezleri kalkındırmada kullandıklarını, yeni fethedilen Sırbistan ve Bosna topraklarına Avrupa'dan kaçan yahudileri (Aşkenazi) yerleştirdiklerini ifade eder. İstanbul'un iskanındaki ve imârındaki rollerine de temas ederek o dönemde yaşamış yahudi tarihçi ve din adamlarının yazdıklarından örnekler verir.

Osmanlılar'ın altın çağının Osmanlı yahudilerinin de altın çağı olduğu belirtilen ikinci bölümde, genel olarak yahudi nüfusu üzerinde durulur. XVI. yüzyılda Osmanlı şehir merkezlerinde bulunan yahudi nüfusuna dair verilen bilgiler Epstein'in kitabına dayanmaktadır. Ancak Show yahudiler için hane birimini "yedi" gibi yüksek bir sayı ile hesaplamıştır. Bu yüzyıldaki yahudi nüfusunu ise 150.000 olarak tahmin eder. İspanya'dan sürülenlerin kesin sayısının bilinmediği, ayrıca Orta Avrupa'dan kalabalık yahudi guruplarının geldiği dikkate alınırsa, bunlar hakkında Tahrir defterleri üzerin-